

Osvježeni židovski monoteizam u “priči” od Babilona do Mesije

Bog Isus, Mesija, ispunjava očekivanja Drugoga hrama

Druga velika “priča” ili meganarativ u kojoj je objavljen Trojedni Bog u liku i djelu Isusa Mesije (Krista) nastavak je prethodne u kojoj je Jahve, Bog Abrahama, Izaka i Jakova preko Mojsija izbavio Izraela iz Egipta, a u Davidu utvrdio svoj narod u Kanaanu. Abraham je Božji odgovor na Adamov propust. U ovoj priči Bog nastavlja svoje djelo spasenja preko Davidovog potomka kneza Zerubabela, velikog svećenika Ješue te Ezre i Nehemije.¹

Babilonsko ropstvo

Druga priča počinje poznatom molitvom proroka Daniela u ime judejskog naroda u babilonskom zatočeništvu. Molitva je prožeta priznanjem svojih propusta i veličanjem Boga: “Jahve, stid na obraz nama, našim kraljevima, našim knezovima, našim očevima, jer sagriješismo protiv tebe! U Gospoda je Boga našega smilovanje i oprostenje jer smo se odmetnuli od njega i nismo slušali glas Jahve, Boga našega, da slijedimo njegove zakone što nam ih dade po svojim slugama, prorocima.” (Daniel 9,8-10)

Daniel se poistovjećuje sa svojim narodom i željno očekuje obnovu i povratak u domovinu, u svoj grad i u svoj hram u kojem će slobodno slaviti svojega Boga. Istina Hram je bio srušen prilikom trećeg odvođenja zarobljenika u Babilon oko 587. g. pr. Kr., dok je on doveden u prvom odvođenju 605. g. pr. Kr., ali Danielove su nade bile zasnovane na proročanstvu proroka Jeremije o povratku Judejaca iz ropstva i obnovi: “Jer ovako govori Jahve: ‘Istom kad se Babilonu ispuni onih sedamdeset godina, ja ću vas pohoditi te vam ispuniti dobro obećanje da ću vas vratiti na ovo mjesto.’” (Jeremija 29,10) Osim povratka u njihov zavičaj, Bog

Judejcima najavljuje i duhovnu obnovu: “Tada ćete me zazivati, dolaziti k meni, moliti mi se i ja ću vas uslišati. Tražit ćete me i naći me jer ćete me tražiti svim srcem svojim.” (Jeremija 29,12.13)

Međutim, na ovo ispunjenje je trebalo čekati, posebno na duhovnu obnovu. Jacques Doukhan u svojem komentaru ističe poimanje čekanja: “Danielova je knjiga prožeta napetošću čekanja. Dok je pisao svoju knjigu, Daniel je razmišljao o ropstvu. Njegova knjiga počinje izgnanstvom i svi njegovi izvještaji i viđenja događaju se tijekom izgnanstva. Daniel i njegov narod čekaju obnovu. ... Značajno je što je u Danielovoj knjizi sposobnost čekanja opisana kao vrlina mudrosti, s obzirom da je mudrost povezana s vremenom čekanja.”² Dok je sa žudnjom očekivao povratak u svoj zavičaj, Daniel se hrabrio psalmom: “U Jahvu ja se uzdam, duša moja u njegovu se uzda riječ. Duša moja čeka Gospodina više no zoru straža noćna; više no zoru straža noćna nek Izrael čeka Jahvu.” (Psalam 130,5-7)³

Drugi hram

Hram koji je sagrađen na mjestu Salomonova hrama naziva se Drugi hram, ili po imenu judejskoga kneza – Zerubabelov hram. Zapravo, cijela druga priča je satkana oko Drugoga hrama i svodi se na dugo čekanje da se Jahve vrati u Jeruzalem. Kad su Babilonci rušili Salomonov hram, prorok Ezekiel svjedoči kako “Slava se Jahvina vinu iz grada...” (Ezekiel 11,23) Na povratak Jahve na Sion trebalo je čekati, ali ne uzalud, jer Bog uvijek ispunjava svoja obećanja. N. T. Wright piše: “Veliko pitanje za Židove Drugoga hrama nije bilo: ‘Možemo li više saznati o Bogu?’ – jer su dobro poznavali Boga Abrahama, Izaka i Jakova – već: ‘Kad će se Bog vratiti u Hram?’”⁴ U nekoliko navrata, baš kao što su odvođeni u

Babilon, Judejci su se vraćali u svoju domovinu.

U vrijeme perzijskog kralja Kira 538. g. pr. Kr. počinje povratak Judejaca u njihovu zemlju pod vodstvom knezova Šešbasara i Zerubabela. Kralj Kir je vratio povratnicima sve zlatno i srebrno posude⁵ Salomonovog hrama i objasnio zašto je tako postupio: “Ovako veli perzijski kralj Kir: ‘Sva zemaljska kraljevstva dade mi Jahve, Bog nebeski. On mi naloži da mu sagradim Dom u Jeruzalemu, u Judeji. Tko je god među vama od svega njegova naroda, Bog njegov bio s njim! Neka ide u Jeruzalem u Judeji i neka gradi dom Jahvi, Bogu Izraelovu, Bogu koji stoluje u Jeruzalemu.’” (Ezra 1,2.3) U Ezrinj knjizi slijedi detaljan popis povratnika u Jeruzalem. Iste godine sagrađen je žrtvenik na mjestu gdje je bio u Salomonovom hramu, a iduće su postavljeni temelji Drugoga hrama. (Ezra 3)

Ali, pojavili su se i problemi. Susjedi Samarijanci ometali su gradnju i tužakali ih na perzijskom dvoru, jer im Judejci nisu dopustili da im se pridruže u gradnji. Trinaest godina od početka gradnje nastupila su previranja i u Perzijskom Imperiju. Kad je Darije Veliki ponovno uspostavio red, ohrabrio je nastavak izgradnje hrama u Jeruzalemu.⁶ Hram je dovršen i Pasha je slavljena 515. godine. (Ezra 6,1.19-22) Međutim, posao još nije bio dovršen. Trebalo je prije svega reformirati duhovno stanje povratnika i podići obrambene zidove u Jeruzalemu. Tu priskachu u pomoć svećenik Ezra, koji je zajedno s pomagačima, a po nalogu perzijskog kralja Artakserksa I., 458. g. pr. Kr.⁷ putovao u Palestinu. Kasnije se angažirao i ugledni peharnik na perzijskom dvoru, Nehemija. Nehemija je odmah po dolasku u Jeruzalem po noći obilazio zidine i uz molitvu planirao obnovu. (Vidi Nehemija 1 i dalje) Bog je i preko proroka hrabrio svoj narod da ustraju.

Bog opominje i hrabri preko proroka

Bog je opominjao i hrabrio svoj narod i prije nego što su odvedeni u ropstvo. Prorok Izaija piše oko 150 godina prije prvog odvođenja Judejaca u Babilon. Čudno je takvo djelovanje u vremenu, ali tako može postupati samo Onaj koji poznaje kraj od samoga početka. Židovski povjesničar Josip Flavije smatra da je Kir Veliki dopustio povratak Judejaca iz babilonskog progonstva nakon što je pročitao što je Izaija napisao o njemu. (Izaija 45) U sredini Izaijine knjige (28–35 poglavlje) opisano je šesterostruko jadikovanje nad Jeruzalemom zbog loših odluka izraelskih kraljeva koji su se u vremenima krize i neizvjesnosti priklanjali ljudskim saveznicima, a ne Jahvi, Bogu Abrahama, Jakova i Izaka. Posljedica takvog opredjeljenja je ropstvo. Ali Bog je želio da zatočeništvo bude Njegovom narodu životna škola, a ne trajno stanje, te stoga najavljuje i obećava izbavljenje iz Babilona. Završni dio Izaijine knjige počinje riječima utjehe iz 40. poglavlja, koje su tako dojmljivo uglazbljene u Händelovom oratoriju "Mesija": "Tješite, tješite moj narod, govori Bog vaš. Govorite srcu Jeruzalema, vičite mu da mu se ropstvo okonča, da mu je krivnja okajana, jer iz Jahvine ruke primi dvostruko za sve grijehе svoje. Glas viče: 'Pripravite Jahvi put kroz pustinju. Poravnajte u stepi stazu Bogu našem. Nek se povisi svaka dolina, nek se spusti svaka gora i brežuljak. Što je neravno, nek se poravna, strmine nek postanu ravni. Otkrić će se tada slava Jahvina i svako će je tijelo vidjeti, jer Jahvina su usta govorila.'" (Izaija 40,1-5)

Do kraja knjige slijede opisi Mesije i blagoslova Njegove vladavine, jer uzvišeni Bog prebiva među svojim narodom. Šteta što Judejci Drugoga hrama nisu u ropstvu stekli potrebnu životnu mudrost i duhovnu orijentaciju da bi prepoznali Mesiju u Isusovom djelu. Nisu shvatili da Bog spašava žrtvom, a da Njegova dobrota vodi na pokajanje (Rimljanima 2,4) pa zato nisu shvatili ulogu Jahvinog Sluge koji "Prezren bješe, odbačen od ljudi, čovjek boli, vičan patnjama, od kog svatko lice otklanja, prezren bješe, odvrgnut. A on je naše bolesti ponio, naše je boli na se uzeo, dok smo mi držali da ga Bog bije i ponižava. Za naše grijehе probodoše njega, za opačine naše njega satriješe. Na njega pade kazna – radi našeg mira, njegove nas rane iscijeliše." (Izaija 53,3-5)

Ono što povijesnom Izraelu okupljenom oko pobožnosti Drugoga hrama nije bilo jasno i ostvarivo, postaje temeljem Božje spasonosne objave u djelu Isusa Mesije, djelu koje obuhvaća sve narode na cijelom svijetu. I drugi su Božji vjesnici – proroci – opominjali, tješili, hrabрили i najavljivali slavu Drugoga hrama,

ali čini se da Judejci nisu prepoznavali izvornu narav Božjih obećanja te su stoga prolazili kroz nevolje koje su mogli izbjeći.

Prorok Ezekiel je suvremenik proroka Daniela i odveden je u Babilon u drugom odvođenju zarobljenika, zajedno s kraljem Jojakinom 597. g. pr. Kr. (Ezra 1,2). On u ropstvu hrabri Judejce usporedbom u kojoj uspoređuje oporavak odlomljene cedrove grančice s obnovom Judejaca (17,22-24), najavljuje Mesiju kao Izraelovog Pastira (34,35) i detaljno opisuje budući hram (40-48).

Bog preko proroka hrabri i nakon ropstva, naročito tijekom izgradnje hrama. Hagaj najavljuje: "Slava ovoga drugog Doma bit će veća nego prvoga" – riječ je Jahve nad vojskama. 'I na ovom ću mjestu dati mir' – riječ je Jahve nad vojskama." (Hagaj 2,9) Zapazimo kako prorok izravno ističe da će Drugi hram, taj koji se upravo

gradi, biti slaviji od Salomonovog, koji je važio za najljepšu građevinu onoga doba. Sigurno je takvo obećanje ohrabrilо graditelje. Prorok Zaharija dirljivo poručuje: "Hej, Sione, koji živiš kod kćeri babilonske, spasi se! Tko vas dira, dira mi zjenicu oka. ... Kliči i raduj se, Kćeri sionska, jer evo, dolazim usred tebe prebivat – riječ je Jahvina." (Zaharija 2,11-14) Prikazom slavlja kod ustoličenja kralja, prorok opisuje dolazak Mesije u Jeruzalem: "Klikni iz sveg grla, Kćeri sionska! Viči od radosti, Kćeri jeruzalemska! Tvoj kralj se evo tebi vraća: pravičan je i pobjedonosan, ponizan jaše na magarcu, na magaretu, mladetu magaričinu." (Zaharija 9,9) Dok se Drugi hram gradio i slavila se prva Pasha, Judejci su vjerojatno priželjkivali neko nadnaravno Božje očitovanje kao potvrdu njihovog religijskog središta. Ali ništa se od toga nije dogodilo.

Problem praznoga Hrama

Čini se da je sve bilo na svojem mjestu i da povratak u Judeju teče prema planu, ali u Drugom hramu nije bilo simboličkog i stvarnog prikaza Božje prisutnosti. N. T. Wright nabrаja što je sve izostalo: "Nikad nismo čuli da je stup od oblaka i ognja, koji je pratio Izraelce kroz

pustinju, sada vodio narod iz njihova ropstva. Ni u kom trenutku nismo čuli da se YHWH sada slavno vratio na Sion. Nikada nije Dom bio opet ispunjen oblakom koji zastire Njegovu slavu. Ni u kom trenutku nije ponovno sagrađeni hram bio sveopće slavljen kao istinsko obnovljeno Svetište o kojemu govori Ezekiel. Značajno je i to da nikada nije izvojevana odlučujuća pobjeda nad izraelskim neprijateljima, niti je ustanovljena općeprihvaćena kraljevska dinastija.⁸⁸ Ovaj raskorak između onoga što su opisivali i obećavali proroci i stvarnoga stanja u hramu i državi bio je više nego zbunjujuć. Bilo je onih koji su prema savjetu proroka Daniela i dalje strpljivo čekali i nadali se. Ali najveća iznenađenja tek slijede.

Antioh Epifan žrtvuje svinje u Hramu

Dok su Palestinom vladali Perzijanci i Egipćani, vjerska je tolerancija bila na visokoj razini. Kad su zavladaли Sirijci, nastojali su učvrstiti svoju vladavinu nametanjem helenističkog svjetonazora svim osvojenim krajevima. Tako je Antioh IV. Epifan 168. g. pr. Kr. orobio Hram i natjerao velikog svećenika da na oltaru žrtvuje svinje. Mnogi su Židovi radije umrli nego da bi obeščastili svoje svetinje. Ovi su događaji znatno utjecali na povjerenje i nadu Judejaca u duhovnu obnovu hramske pobožnosti i obnovu svoje države. Neki su se od njih, kao Juda Makabejac, latili oružja i potjerali Sirijce iz Jeruzalema, da bi 164. g. pr. Kr. slavili *hanuke* – ponovno posvećenje hrama. Ali ni tada nije bilo vidljivih znakova Božje prisutnosti u Drugom hramu.

Ellen G. White jasno opisuje njihov osnovni problem: "Premda su željeli dolazak Mesije, Hebreji nisu pravilno razumjeli Njegovo poslanje. Oni nisu tražili oslobođenje od grijehа, već oslobođenje od Rimljana. Očekivali su Mesiju da dođe kao osvajač, da slomi silu tlačitelja i uzdigne Izrael do svjetskog kraljevstva. Tako je bio pripremljen put da odbace Spasitelja."⁸⁹ Teško im je bilo ispravno shvatiti dojmljiva i određena proročanstva koja su obećavala cjelovit napredak i dolazak Mesije. Činilo se da izlaza iz poteškoća ima sve manje, a da je duhovna tama sve gušća.

Međutim, bez obzira na dugo čekanje, silno i slavno izbavljenje je bilo na pomolu. Sva proročanstva o slavi Drugoga hrama bit će nadmašena stvarnim dolaskom Isusa Mesije, koji sada doslovno stanuje na Zemlji. On rješava sve dvojbe i tegobe uspostavljanjem Božjeg/nebeskog kraljevstva na Zemlji, baš kao što se molimo: "Dodi kraljevstvo tvoje! Budi volja tvoja kako na nebu tako i na zemlji." (Matej 6,10)

Osveženi židovski monoteizam u Isusu Kristu, Emanuelu

Događaj Isusa Mesije se mogao jasno prepoznati u izvornim očekivanjima Judejaca Drugoga hrama i točno locirati prema određenim proročanstvima. Toga koji je nedostajao Drugome hramu, Mesiju, rodit će djevica, a On će se zvati Emanuel – “S nama Bog” (Izaija 7,14; usp. Matej 1, 22.23); mjesto rođenja bit će Betlehem (Mihej 5,1; usp. Matej 2,1); u ranom djetinjstvu će biti u životnoj opasnosti (Jeremija 31,15; usp. Matej 2,16-18); zbog toga će na neko vrijeme izbjeći u Egipat (Hošea 11,1; usp. Matej 2,14.15); Mesija dolazi iz Judina Plemena i sjeda na Davidovo prijestolje (Postanak 49,10; usp. Luka 3,33; Hebrejima 7,14)¹⁰ Međutim, to Dijete – Isus – koje sjeda na Davidovo prijestolje ima još imena. On je “Savjetnik divni, Bog silni, Otac vječni, Knez mironosni” (Izaija 9,5; usp. Matej 25,31; Filipljanima 2,9-11; Ivan 1,1; 14,9.11; Kološanima 1,15.16; Ivan 14,27; Otkrivenje 11,15), što određuje duhovnu narav Njegove vladavine. Njegova je misija u uspostavljanju Božjeg ili nebeskog kraljevstva na Zemlji. Ali ovaj Vladar ne osvaja silom, niti proljeva krv svojih podanika da bi došao na vlast; On privlači bezuvjetnom ljubavlju svoje, ne podanike, već sunasljednike i lije umjesto njih svoju krv na stupu srama – križu. Ovo je najuzvišeniji prikaz posebnosti Mesije Isusa koji je naširoko opisano u Bibliji.

Stari su proroci najavljevali i opisivali Mesiju, Izbavitelja Izraelskog naroda i cijeloga svijeta. Umjesto da Ga hvale za dobro koje donosi, Mesiju će: mrziti bez razloga (Psalam 35,19; usp. Ivan 15,24.25); izdati (Psalam 41,10; usp. Luka 22,47.48); krivo optužiti (Psalam 35,11; usp. Marko 14,57.58); pljuvati i udarati (Izaija 50,6; usp. Matej 26,67); razapeti s kriminalcima (Izaija 53,12; usp. Matej 27,38); a On će se moliti za svoje zločinatelje (Psalam 109,4; usp. Luka 23,34). Iako su Ga ubili, Mesija uskrsava (Psalam 16,10; usp. Matej 28,2-7; Djela 2,22-32), uzlazi na Nebo (Psalam 24,7-10; usp. Luka 24,51; Djela 1,9-11) i sjeda s desne strane Bogu kao Bog i Sin Čovječji (Psalam 110,1,2; Daniel 7,13.14; usp. Marko 16,19; Matej 22,44).

O značenju izraza “Sin Čovječji” Ellen G. White piše: “Time što je uzeo našu prirodu, Spasitelj se povezao s čovječanstvom vezom koja se neće nikad raskinuti. On je povezan s nama kroz svu vječnost.”¹¹

Osim ovih pojedinačnih opisa najavljenog i posvjedočenog Mesije Isusa, moramo spomenuti četiri pjesme o Sluzi Jahvinom iz Knjige proroka Izaije od 42. do 55. poglavlja, koje izravno opisuju čežnju i potrebu svih vjekova, Boga Isusa Mesiju koji osvježava židovski monoteizam novom objavom jednoga Boga.

Najavom i prepoznavanjem Božje samoobjave, u ovom povijesnom i spasonosnom okružju stvarana je istina o Trojednom Bogu. U tom kontekstu valja i razumijevati biblijske tekstove koji govore o odnosu Boga Oca i Boga Sina. U ovoj objavi dominira Božja spasonosna aktivnost, dok “anatomske” analize božanske naravi, kao i navodna hijerarhija unutar Trojednog Boga ostaju neprimjerene.

N. Thomas Wright izvrsno zaključuje: “Davno prije nego što je itko spominjao ‘narav’ i ‘supstanciju’, ‘personu’ i ‘Trojstvo’, prvi su kršćani tiho ali jasno otkrivali da ono što su osjećali da moraju posvjedočiti o Isusu (i Svetome Duhu), mogu jasno izreći kroz židovski narativ o Bogu, Izraelu i svijetu, i to židovskim govorom o Duhu, Riječi, Tori, Prisutnosti/Slavi, Mudrosti i sada Mesiji/Sinu. Izgledalo je da su otkrili Isusa unutar već postojećih židovskih monoteističkih kategorija. Činilo se kao da su te kategorije načinjene za Njega. *One su Mu pristajale kao rukavica ruci ... i odgovarale su ljudskom i zemaljskom Isusu. Novozavjetni pisci nisu pisali o nekom nejasnom ‘Kristu vjere’.* Bio je to Jedan i jedini Isus osobno.”¹²

Prepoznata slava Drugoga hrama

Sâm po sebi Hram nije mogao zaštititi od bezbožnih i pogubnih utjecaja, ali je upućivao na izvornu duhovnost kojoj je središte jedan Bog. I to se upravo dogodilo u djelu Isusa Krista. On je pružio predokus novog stvorenja i zorno pokazao što se događa na Zemlji kad Bog vlada i boravi s čovjekom. Isus je svojim djelovanjem približio Nebo Zemlji. Neprijateljstva između Rimljana i Židova nestaju. Žalosni su ohrabreni, a o zanemarenima se vodi briga. Slijepi vide, a hromi skakuću. Nigdje nema gubavaca. Da ne bi tko pripisivao ove promjene slučaju ili prirodnim procesima oporavka i napretka, tu i tamo – uvijek u svrhu osvjedočenja – Isus bi ponekog uskrsnuo iz mrtvih, i tako se u Evandeljima nižu nevjerojatni primjeri i prizori stanja u koja je Bog izravno uključen. Nebo je blizu Zemlji u Isusu Mesiji.

Središnji događaj u povijesti ljudskoga roda je doslovni dolazak Boga u liku Isusa iz Nazareta među judejski narod, a time i među cijelo čovječanstvo. Simboli Božje prisutnosti u izraelskim svetištima, kao *šekina* iznad zavjetnog kovčega u Svetinji nad svetinjama Šatora ili Hrama, sada više nisu potrebni, jer sada Bog djeluje kao Emanuel – “s nama Bog”. (Matej 1,23)

Jedina i najuzvišenija Božja prisutnost Drugoga hrama je Isus, Mesija čija je misija u znaku hramskog djelovanja. Uistinu, u Njemu slava Drugoga hrama nadmašuje

slavu Salomonovog i svakog drugog svetišta. Tu slavu Drugoga hrama prepoznali su mnogi Židovi – kao što su Isusovi apostoli, osobito apostol Pavao koji je najopširnije pisao o tome, tisuće drugih Židova, a kasnije i ostalih naroda koji postaju Njegovim sljedbenicima jer Ga smatraju Bogom. Oni niti ne pomišljaju kompromitirati ili gubiti vjeru u Boga Abrahama, Izaka i Jakova, već je upotpunjuju. Sjećaju se Isusovih riječi: “Filipe, toliko sam vremena s vama i još me ne poznas? Tko je vidio mene, vidio je i Oca. Kako ti onda kažeš: ‘Pokaži nam Oca?’” (Ivan 14,9)

Nakon Isusovog “uosobljenja” – posebnog rođenja, iznimnog života, pobjedničke smrti, uskrsnuća i uzašašća, nitko i ne pomišlja raspravljati o navodnoj hijerarhiji unutar Trojednog Boga i Njegovoj naravi, ili “utvrđivati Božji DNK”. Jedini primjereni odaziv jesu pjesme hvale. Cijelo Nebo pjeva. Njegovi sljedbenici pjevaju – i u tamicama, i na lomačama, i pred zvijerima, te sa žudnjom očekuju potpuno uspostavljanje Božjeg kraljevstva na Zemlji. Sve je u znaku divljenja dragom Bogu objavljenom u drugoj velikoj priči. Tako se poštuje Božje sveto tlo kod gorućeg grma.

U sljedećem članku čitajte o još jednom osveženju židovskoga monoteizma u objavi Boga Svetoga Duha u posljednjoj velikoj priči – od osnutka Crkve do obnovljene Zemlje. Bit će to završni motiv u objavi Trojednoga Boga u povijesti spasenja.

Dr. sc. Dragutin Matak

¹ N. T. Wright, *The New Testament and the People of God*, London: SPCK, 1992., 216.

² Jacques B. Doukhan, “Daniel: Vizija kraja”, *Biblijski pogledi*, 1997., 65.66. “Mudrost je upravo ta sposobnost vođenja računa o vremenu, odnosno, vidjeti kroz vrijeme i znati što će biti ‘poslije’ (2,21-23.45.47). U tom je smislu Daniel mudar (2,18.19.29.30 i drugi).”

³ Isto.

⁴ N. T. Wright, “How Paul Invented Christian Theology” <http://youtu.be/WkcjFHYIugY>.

⁵ Judejski knez Šešbasar je preuzeo od kraljevog rizničara Mitredata 5.400 komada srebrnog i zlatnog hramskog suda koje je vratio iz Babilona u Jeruzalem. (Ezekiel 1,7-11)

⁶ R. K. Harrison, *Old testament Times*, Grand Rapids: Eerdmans, 1970., 279.

⁷ Isto, 281.

⁸ N. T. Wright, *Jesus and the Victory of God*, London: SPCK, 1996., 621.

⁹ Ellen G. White, *Isusov život*, Znaci vremena, Zagreb 2009, 16,17.

¹⁰ Biblija sadrži desetine starozavjetnih najava (proročanstava) o Mesiji, čija su ispunjenja opisana stoljećima kasnije u Novome zavjetu.

¹¹ Ellen G. White, *Isusov život*, Znaci vremena, Zagreb 2009, 12.

¹² N. T. Wright, “Jesus and the Identity of God,” *Ex Auditu* 1998., 14, 42–56.